

KOLOZSVÁRI UTCÁK FELVINCZI GYÖRGY VERSÉBEN*

A négy világtáj felől beérkező utak találkozási pontján, a Kis Szamos vagy hajdani magyar eredetű nevén Berettyó (Brettyó = Berek + jó) folyó beöblösödésének védelme alatt alapított Kolozsvár város és utcái nevének eredete és jelentése már Felvinczi előtt is egészen homályos, mert hiszen annak, aki a XVIII. század eleji szemmel nézi a helyzetképet, nagyon természetesen egészen mást kell látnia, mint annak, aki a fejlődési lehetőségeket visszafelé követve érkezik el a X. század közepére.¹

Bárha Felvinczi is, valamint utána mások is megkísérették azok eredeti jelentését megfejteni, ámde a Szabó T. Attila kiváló munkájától² eltekintve, senki másnál sem találhatunk egyetlen elfogadható kísérletet sem, sőt Hantos Gyulának nagyon érdemes fejtegetéseiben is³ e város fejlődésének elmélete sem egyezik a valósággal. Éppen ezért, bárha egészen röviden, de mégiscsak szólanunk kell magának Kolozsvárnak a keletkezéséről.

Ma már kétségtelen, hogy a középkori telepedés első lakott helye a Kende (Kündü) törzsnek valószínűleg „Farkas” nevet viselő nemzetségéé volt, a későbbi névvel nevezett Külső-Farkas utca s a felette elterülő Kövespad helyén. Amikor azután Szent István király rendeletére Miklós (Nicolaus) ispán megszervezte az Almás-, Borsapatak-, Nádas-, Kis-Szamos-mente s ettől kezdve keletre a Mezőségbe nyúló, de a nemzetségek által el nem foglalt területen a királyi megyét, és annak középpontjává a Kis-Szamos Malomárok néven ismert mellékágának a Kőmál nevű hegyfokkal átellenben, északi irányban behorpadó medrének védelme alatt létesített fa-, avagy földvárat tette, annak benépesítésére és szolgálatára maga mint vár-ispán, a mögöttes nemzetségi szállás, avagy már telep lakosságából kivált egyénekből toborozhatta a várjobbágyokat és várszolgákat. E vár helye — jól megindokolt feltevéseim szerint — nem a későbbi Óvár nevű városrész

* Felvinczi „Ritkán kellő híves szellő fú téged Kolozsvár...” kezdetű, 1706-ban szerzett verséről van szó, melyet Thaly közölt (az Adalékok II. kötetében is), s utána több helytörténeti munka modern kritikai kiadását a RMKT XVII. századi sorozatában Varga Imre készíti.

¹ Kovács István: A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető. (Közlemények az ENM Érem- és Régiségtárából. 1942: 1—36. és László Gyula: A kolozsvári Zápolya-utcai honfoglaláskori temető. EM 1942: 578—84.

² Szabó T. Attila: Kolozsvár települése a XIX. század végéig. Kolozsvár, 1946.

³ Hantos Gyula: Kétvízközi majorkor. Kolozsvár, 1943.

(fertály) helyén, hanem a malomárok behorpadásának keleti felében terült el. Ez volt tehát a későbbi város eredeti magja.

E várat azután a hozzá tartozó megye lakossága — Kelemen Lajos megállapítása szerint — a létrehozó királyi ispán Miklós (Nicolaus) nevéből (kezdőszótagvesztéssel képzett névformálással) Klus-, Klos-, Kolos-Várnak kezdette nevezni.⁴ Mindezt pedig azért volt szükséges előre bocsátanom, mivel Felvinczi a tizedik versszakban Kolozsvár eléggé késő kori latinositott nevének (Claudiopolis-nak) származtatására céloz, amivel az egykori szófejtés tudománytalan útját követi.

A fontos kereskedelmi útvonalak találkozási pontján épült vár védelme alatt természetes módon, nemkülönben beköltözésekkel szaporodó lakosság a leginkább észak és északkelet felől várható ellenséges, valamint rablótámadások miatt a vártól délre fekvő mögöttes területre húzódva, déli irányban fejlesztette tovább a vármegye székhelyét.

A megindult fejlődésre azonban egyszerre nagy csapást zúdított a Radnai-szoroson 1241-ben betört Kádán mongol vezér hatalmas serege. Miként az epternachi kódex pontosan egykorú feljegyzése bizonyítja, „in quodam castro, quod dicitur Clusa, ceciderunt infinita multitudo Ungarorum”, akik a vár védelme alá húzódott szomszédos falvak lakosságával nőttek nagyszámúvá.

A Szamos és a Malomárok között elterülő Kétvízköz hatalmas bertenységének védelme alatt a lakosoknak a Gyalui-havasokba menekült egynehány megmaradt embere a mongol hadak kivonulása után visszatért ugyan, számuk azonban erősen megfogyatkozott, ezért amikor IV. Béla Lőrinc vajdát a nagy romlások helyrehozásának feladatával beküldötte Erdélybe, ő Kolozsvárra is telepített be németországi beköltözőket (hospeseket). Ezek a Malomárok behorgasodásának nyugati felében, a római castrumnak a népvándorlás által feldúlt helyét foglalván el, annak széthányt köveiből utcasorosan épített házakat és egy kis piacot formáltak. E telepedésüket azután várfallal vették körül, amelynek egyes szakaszai még ma is fennállanak. E kövár lakóinak létszáma gyarapodván, ők is déli irányban rajzottak tovább a magyar terjeszkedésnek párhuzamos szomszédságában. A Kolozsvárt otthont talált németységnek éppen e helyen történt letelepedését bizonyító érvek legnyomatékosabbját a magyar polgárságnak 1586. esztendei panasziratában találtam meg, amely a többek között azt is sérelmezi, hogy „az Óvár a szászoké s a magyart onnan kirekesztik”. Ismerve a szászok zárkózottságát és szívós összetartását, állításunkat a kezdeti időkre visszamenőleg is nyugodtan vonatkoztathatjuk.

Az Óvár középkori időszakából a Felvinczi-kori időre lépve át, elpanaszolja a versszerző a reá szakadt sanyarúságot, mondván, hogy „van miszered”, vagyis az itteni kézművesek hiába termelték iparcikkeiket, ha a kurucoknak a vár körüli portyázása miatt „nincs kenyered”, de boruk sincsen. Ugyanis egy időben a dézmába jutott bort itt gyűjtötték össze, azonban most a kurucok szüretelése miatt már az sincsen.

Visszatérve a régi időkre, megállapíthatjuk, hogy a kijelölt két telepedési göcből, vagyis a Longából s a Castrumból kiindulva, alakult ki Ko-

⁴ Kelemen Lajosnak a szerzőhöz 1954. jún. 6-án intézett levele.

lozsvár belvárosa, amelyhez csatlakozott dél felől a „Farkas” nevet viselő nemzeti lakótelepnek a Feleki- és Hárshegy lábához húzódott, vagyis biztosabb menedéket keresett kirajzása. Az így kifejtett egységes telepgömböt Zsigmond király rendeletére a város előljárósága a XV. század első felében közös várfallal vétette körül s az így létrejött Belvárosnak utcáit enekli meg Felvinczi harmadfél századdal ezelőtt írott versében. Ezzel szemben a jórésben majorok alkotta külvárosokról (hóstatokról) nem emlékezik meg, pedig már akkorra is tekintélyes számú lakosságot egyesített magában mind a keleti, mind az északi, mind pedig a nyugati utak mentén kialakult hóstat.

Kétség sem fér hozzája, hogy Kolozsvár éghajlata inkább hűvös és szeles. Berde Áron, a későbbi egyetemi tanár, 1847-ben már megállapította, hogy az év tizenegy hónapjában itt a nyugati, s csak novemberben a keleti szél az uralkodó.⁵ A Görgényi-havasok kissé messze délkeletre, az Erdélyi-érchegység északnyugati szakasza: a Kalotaszeg felett emelkedő Vigyázó (Vlegyásza) is nyugatra jókora távolságra kerül el, az éghajlatra ezért a legnagyobb hatással a hasonlóképpen nyugatra, de sokkal közelebbi Gyalai- vagy Cigány-havasok vannak. Ettől kezdve azután a Szamos és a Nádas bal partja mentén húzódó alacsony hegyláncok déli oldala végig szőlővel vala beültetve, a terméséből szüretelt bor — a hűvös és éghajlat miatt — jórészt — bizony — savanykás, de a hajdani borivók ezt jobban szerették a kiérett óbornál. Egyéb gyümölcsök azonban leggyakrabban jól megértek. A Szamos völgyének a kőmáli hegyfoknál kezdődő széles lapálya kitűnő gabonatermő, legelői pedig s különösen a Szénafüvek kaszálói a lábasjóság számára bőséges takarmányt adnak még ma is. A kereskedő, iparos, földműves és majorkodó osztályok tagjai Erdély legértelmesebb és legkiválóbb emberei közé tartoztak.

Kolozsvár hatalmas négyszögű Nagypiacát, amely közvetlenül az Óvár déli oldalához csatlakozik, a különböző országos utak egybetalálkozása hozta létre. Keletkezését e Nagypiac északkeleti negyedében elterült temetőnek valószínűleg a tatárjárást követő megszűnése utáni időre vezethetők vissza. Az északi piacsor, vagy egyoldalú házsoráért helyesebben szólva: piacszer a mindenkori vásárok állandó kirakó piaca volt, ezért azután Piac utcának is nevezték. Itt állott a Felvinczi által is megnevezett Nagy Lábasház, amely a járda fölé messzire kinyúló emeletével az eső, hó és vihar alkalmával biztos védelmet nyújtott az alája húzódónak. Ilyen házakból kiépített utcásor van még ma is az erdélyi Beszterce s a Trencsén megyei Zsolna piacán. A kolozsvári Nagy Lábasházról az a monda járta, hogy egy Varga Pál nevezetű ember Gyalu határában egy nagy, föld alatti pincében tömértelen mennyiségű kincset talált, abból azután bizonyos mennyiséget magához vett, s ebből építtette fel e lábasházat. Természetes, hogy ez csak mese, ámbar Varga Pál végrendeletéről tud az irodalom is, ebben azután megjelöli a kincs lelőhelyét is, ami különben annyira bizonytalan, hogy a kincskeresők nemcsak magánosan, hanem társasággá verődve s évszázadok óta is kutatva utána, soha semmit sem találtak. Különben az 1920-as években magam is találkoztam olyan kincskeresővel (név szerint Tekár Elekkel), aki még mindig bízott Varga Pál végrendeletének igazmondásában. Ez a

⁵ Jakab Elek: Kolozsvár története. I, 38.

Lábasház különben már a XVII. század első felében Zeller Márton gazdag kereskedő, majd pedig 1655-ben az ő örököseitől vásárolta meg 1111 forintért a református eklézsia. Itt létesítette 1656-ban azt a kocsmáját, amelyben a városi dézmáláskor begyűlt borrészesedését mérte ki a felfogadott kocsmáros. Minthogy pedig itt sok léhűtő és részeg ember is verődött össze, ezért bizony sokszor túlságosan is halagos volt „a Lábasház alja”.

A Nagypiac keleti sora mentén volt a kirakódó ószer vagy zsigb vásár. Ennek heti piaca kedd és pénteki napon volt.

Az ezután felsorolt nyugati házsor az Óvár déli kapuján átjövő közlekedés folytatását képezve, a hatalmas térség délnyugati sarkától halad egyenesen tovább a Torda utcán végig, egészen a Torda utcai kisajtóig. Tehát a Nagypiac nyugati során, a főtér közepe tájára épült nagy templom főbejáratával szemben áll a Felvinczi versének keletkezésekor még az unitárius egyház tulajdonát képezett plébánia. Innen tovább haladva, az utcasaroktól visszafelé számított második ház volt Báthori Zsigmond perzsiái követének: Kakas Istvánnak a háza, amelynek erkélyéről nézte végig Báthori 1594-ben az összefogdosott törökpárti uraknak a piactéren történt kivégzését. A későbbi időben azután e házban székelt a vármegyei ítélőtábla. Erről szólhat tehát Felvinczi a nyugati piacsorról megénekelt versszakában. E ház külsejére vonatkozó „tarka” jelző mibenlétét azonban nem tudom biztosan megállapítani, mert lehetséges, hogy a déli piacsor keleti végén álló tanácsház példájára, ennek homlokzata is bölcs mondásokkal és intelmekkel volt telepingálva, ennél azonban valószínűbb, hogy a másik, egykori Kakas-féle ház mintájára, amely a Nagypiac keleti során állott, ennek is rásaszövet-mintázatosan kifestett volt a homlokzata. E mellett az emeletes ház mellett épült a gróf Székely László-féle ugyancsak egyemeletes ház, amely főképpen a tulajdonosnak 1692-ben bekövetkezett halála után az idegen előkelőségek, de leginkább a császári főtisztek megszálló helye volt. Majd későbbben egyenesen vendégfogadóvá, vagyis kolozsvári nyelven „városház”-zá alakították át.

A Nagypiac déli soráról nagyon különös mondanivalója van Felvinczinek; alig is hihető, hogy mindazt helyesen tulajdonítja az itt sorakozó házak valamelyikének, minthogy az 1693. és 94. években házat szerzett Apor István országos kincstartónak a Tordai utcai szegelyen, s annak keleti tőszomszédjaképpen álló gróf Bánffy György Erdély kormányzójának kőházán kívül csak a Tanácsház és néhány jómódú polgár háza sorakozott, azt pedig jól tudjuk, hogy olyan parázna életmódot, amelyre Felvinczi itt eléggé nyíltan reá mutat, városi polgár büntetlenül nem folytathatott, a megnevezett két főúr pedig országos főhivatalokat viselven, feleségestül állandóan Szebenben, a gubernium székhelyén tartózkodott. Ezért tehát inkább feltételezhető volna, hogy Felvinczi tulajdonképpen a gróf Székelyházra akarta volna mindazt elmondani, minthogy a császári szolgálatban állott katonai, sőt polgári egyéneknek a városi előjáróság nem parancsolhatott. Megtörténhetik ugyan, hogy az előbb megnevezett két házat — a tulajdonosok állandó távolléte miatt — a katonaság hasonlóképpen lefoglalta, s ezért a Felvinczi által felpanaszolt kicsapongások helyét mégiscsak a déli soron kell keresnünk.

A Nagypiac északi sorába nyugat felől olvadt belé a Monostor utca, amely az egykori Benedek-rendi monostorról elnevezett Monostor falun

keresztül Kolozsvárra vezetett. Ennek az utcának eredeti nevét az öt városrészre (fertályra) osztott városnak az a fertály őrízte meg, amelynek fő-utcája éppen ez az utca volt. E városrészt pedig még a XVIII. században is „Platea Rapularum” (Répa utca) néven jegyezte a hivatalos használat, bizonyosságául annak, hogy ez az útirányt jelző elnevezés Monostor falunak még a Benedek-rendi klostrom alapítása előtti időből való „Répa” nevét rejti magában.

Monostor utcának a Nagypiacba történő beletorkollását észak felőlről merőlegesen metszi az Óvárból dél felé tartó utcácska, amely az Óvár északi kapujától, bár mára már elferdült vonalon, a déliig vezette le az egykori szász (német) telepedés kifelé irányuló forgalmát. Ennek a kőfallal külön kerített Óvárnak (Vetus Castrum) azonban nem ez lehetett a tulajdonképeni elnevezése, mert hiszen a tatároktól elpusztított föld- vagy favár után épülvén fel, egészen az egész belvárost körülkerítő várfal felépüléséig nem viselhetett Óvár nevet. De eredeti nevét is megtaláljuk, ha a város magyar lakosságának 1453. évi összeírását vesszük vizsgálat alá; ebben azután az eddigi kutatók által elhelyezni nem tudott „Szeben utca”-val találjuk azonosíthatónak. Szeben ugyanis ha távol is feküdt Kolozsvártól, de mint az erdélyi németiség középpontja, nevét annál is inkább méltán adhatta e fertálynak, mert az utóbbinak fő-utcája utóvégre is dél felé mutatván, kezdeti útszakasza volt a Szebennek tartó „via publica”-nak.

Úgy látszik, hogy Felvinczi is elfogadta azt az általános hiedelmet, amely Kolozsvárnak téves szószármaztatással Claudiopolisra átgyúrt latin nevét Claudius római császár nevére vezeti vissza, holott Opitz már 1630-ban tudta, hogy az itt állott város római kori neve Napoca volt; sőt már Szamosközy is ismerte ezt az elnevezést.⁶

E városnegyeddel kapcsolatosan az unitárius Felvinczi nem csupán az egyes embereknek tűzvész sújtotta vagy egyéb kárvallása miatt panaszkodik, hanem — valljuk be — a katolikusok erőszakos terjeszkedése, amely az ő felekezetét végtére is összes fekvő és ingó javaitól megfosztotta, növelte amúgy sem derús hangulatát. Igaz, hogy egyelőre még csak a reformátusok itteni templomukat s az unitáriusok szép, nagy iskolaházukat veszítették el, de a császár már hangoztatta, hogy jól tennék az unitáriusok, ha a főtéri nagy szentegyházat is önként átadnák. Természetesen nekik már sejteniök kellett, hogy e kívánság mögött mi rejlik, s ezért minden reménykedésük ellenére megmaradt keserű szájjúuk, aminek következtében Felvinczi is talán borúlátóbb színben is festi elénk a korabeli Kolozsvár képét. Kétségtelen ugyan, hogy az 1655. és 1697. esztendei tűzvész mérhetetlenül nagy pusztítást vitt végbe a belvárosban, az 1658. évi tatár, az 1660. évi török, az 1661. és 1703. esztendőbeli német zsarolás pedig szinte helyrehozhatatlan módon szegényítette a várfalon belül lakókat s dűlta fel a hóstátokat, karöltve a többi ellenséges átvonulással. Nemkülönben az 1704. és 1706. évi kuruc ostromzár is tönkretette a hóstátbeli majorokon kívül a mezőgazdálkodás minden vetését meg a szőlőhegyek termését is, de a közgazdasági helyzet netalán mégsem volt éppen olyan vigasztalan, mint ahogyan Felvinczi bemutatja; hiszen a sok megaláztatáson átment Tótfalusi

⁶ Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése, irományai. Bp., 1898.

399. Bodor András: Napoca a feliratok tükrében. Kelemen-emlkv. Kolozsvár, 1957. 78.

⁷ M. Tótfalusi K. Miklósnak ... Mensége. Kolozsvár, 1902. 23.

Kis Miklós 1698-ban nem írt volna így: „Erdélyben Kolosváratt . . . floreal leginkább a kereskedés; annyira, hogy merő Kis Bétsnek neveztetik.”⁷ De egyébképpen is ha ezzel párhuzamba állítjuk a most boncolgatott vers harmadik szakaszát, aligha képzelhetnők, hogy a lakosság ne igyekezett volna háztáját is rendbehozni, azonban a kurucok 1704. október 8-án bekövetkezett sóvölgyi csatavesztése (amelyet máshol éppen Felvinczi énekelt meg) s utána még az eddiginél is terheesebb császári katonai megszállás, aligha oldhatta fel a poéta, eddigi nyomott hangulatát.⁸

Az Óvár keleti várfalával párhuzamosan húzódik a „Híd utca”, amely a hidelvei Nagyhídon s a malomároki Kishídon keresztül bejövő nyugati és északnyugati forgalmat továbbította a Nagypiac irányában. Ez az utca volt választóvonal a város keleti felében lakó magyarságnak az ettől nyugatra megtelepedett németsegtől. Különbözik az árubehozatal számára ez volt a legforgalmasabb út, mignem a helyi ipar és a belföldi kereslet számára ennél nagyobb forgalmat bonyolított le a Nagypiac délkeleti sarkából részben Tordának, részben a Mezőségnak, részben pedig a Szamos völgyén át északnak tartó kereskedelmi út.

A Nagypiac északi során keleti irányban tovább haladva, a Szappany-város következik, amelyet a Hosszúszappany, Kurtaszappany, Görbeszappany, Kőfalsoriszappany utca és a hozzájuk tartozó két szoros (sikátor), valamint egy, még a XVIII. század első felében eltűnt utca s annak szorosa alkotott. Ennek az eltűnt utcának a helyét a város 1718. évben készített katonai térképe még világosan mutatja.⁹ megadván a feleletet is Felvinczi versének eleddig értelmetlennek tartott tizenharmadik szakaszának első négy sorára. Ugyanis ez az eltűnt utca a Hosszúszappany utcával a vár kelet felőli falánál épített Kerekbástya táján találkozva, valóban ún. „gatya-szár”-at alkotott; az „ület”-et pedig e találkozási ponttól kissé visszafelé haladva, e kettős utcát észak—déli irányban átmetsző szoros hozta létre. Ha már most ezt az utcát szorosával együtt visszaképzelve az egykori helyszínrajzba, észrevehetjük, hogy az Óvár beosztása tulajdonképpen átfordított mása ennek a városnegyednek, vagyis a feltételezésem szerinti királyi vár alaprajzának.

Újra hangsúlyozzuk, hogy minden fertály eredetileg a főutcája nevét viseli. Ennek a fertálynak romlatlan neve csak a latin „Platea Longa” elnevezésben, ellenben a magyar Hosszú utca név már csak bővített alakban, mint Hosszúszappany utca maradt meg, ennek pedig a mai látszat szerint nem volna létjogosultsága, mert hiszen a Kőfalsoriszappany utca sokkal hosszabb nála. Sőt ha lehántjuk róla a „Szappany” nevet, mint jóval későbbi toldalékot, látszólag így se nyernénk sokkal több értelmet az egyszerű Hosszú megjelölésben sem, amikor nála jóval hosszabb utcák is vannak a kifejlődött belvárosban, éppen ezért vissza kell mennünk arra az időre, amikor csakugyan ez volt a leghosszabb utca, vagyis a kezdeti Kolozsvárra, mint az alig létrehozott királyi várra, amikor a folyó folyásával párhuzamosan haladó, névadó főutca volt.

E fertály utcáinak nevéhez mikor csatoltatott a „szappany” főnévi

⁸ Kelemen Lajos: Kolozsvár ostroma és fölmentése a kuruc ostromzár alól 1704-ben. (A kolozsvári unitárius kollégium Értesítője az 1907—1908-ik iskolai évről. 35.)

⁹ Szabó T. A. i. m. 8-ik lapja melletti térkép.

jelző az utca megjelölésére, megállapítani nem tudom, annyi azonban bizonyos, hogy nem lehetett ősi keletű, mert hiszen az Árpádházi királyok uralkodásának kezdete táján a szappanfőzés még aligha volt külön iparág, azt azután legfennebb ha házilag állították elő. E fertály tehát az 1453. esztendőben összeírt magyar polgárok listájában is még mindig csak Platea Longa néven jelentkezik. Első reá vonatkozó adatom csak 1604-ből való, mint „Zappanj Vcza”, latinul pedig 1647-ből, mint „Platea Smigmattis”. Kétség sem fér hozzája, hogy nevét az itt lakott szappanfőző iparosokról kapta, akiket e forgalomból lassanként kieső területre az a körülmény készítetett, hogy mesterségük eléggé kellemetlen szagot terjesztett s minthogy a Kolozsvárt uralkodó szél nyugat—keleti irányú, ezért a fővő szappan szagát innen nem a város, hanem attól elfelé szórta szét.

A Szappanváros lakóinak elszegényedését különben főképpen az 1697. évi nagy tűzvész váltotta ki, amely a nagy részben fából épült házakat maradvéktalanul elpusztította.

A város e magja dél felé terjeszkedett tovább. Az úgynevezett „Magyar utca” volt az első kirajzás, amelynek nevét a tatárjárás után betelepített németység adta, megjelölvén, hogy az a magyarok utcája. Miként Szászsebesen egészen az újkorig megmaradt a Székely utca, Medgyesen pedig a Czekesch Gassen, bizonyítván e városalapítók nemzetiségét és települési elhelyezkedését, ugyanúgy Kolozsvárt is a Magyar utcának ugyanezt kelle jelentenie. Nevét őrző legkorábbi adatunk 1372-ből való, mint „platea Ungaricalis vagy másképpen „Mager Utcha”.¹⁰ Természetes, hogy évszázadok elfolyása alatt mégiscsak történt valamelyes feloldódás a két népfaj között, azután meg a magyar természet barátokozóbb volt, s ezért inkább engedett maga közé új betelepedőket is. Emellett ennek az utcának útvonala a belső országrészek felé irányulván, a Luxemburg tájáról betelepedett németység többnyire iparos és kereskedő lévén, inkább kereste az Erdélyen végigvonuló kereskedelmi út mentét, mintsem a bejövő forgalom szomszédságát. Ezért mondja Felvinczi, hogy ebben az utcában az ő idejére a szászok már túlsúlyra jutottak. A várfokról való elnevezést az utca végében levő „Magyar kapu”-ról eredetetzeti, holott éppen fordított volt a helyzet. E versszak utolsó két sora eléggé értelmetlen lenne, hacsak azt nem érti alatta, hogy a magyarokat (a valóságban éppen meg nem felelően) dél felől: a nagyobb magyar—székely tömbből betelepetteknek nem gondolja. Ennél azonban mégis sokkal megmagyarázhatóbb e versnek egy másik változatában jelentkező „Désről hozta” gondolat, ebben ugyanis Felvinczi arra a mondára célozhat, amely a honfoglaló magyarok háromszori „Deus” kiáltásával s az ún. „Hétvezér kövé”-vel akarta bizonyítani a megszállásnak Dész felől való útirányát.

Ezek után a sorrendet megszakítva, arról kell beszámolnom, hogy a megyeszékhely törzséből történt elsődleges kirajzás, vagyis a Magyar utca és a Kolozsvárral határos nemzetségi telepedésnek (Külső-Farkas utcának) a kialakulni kezdő vásáros, de egyúttal védelmet is inkább nyújtó területre: a Feleki- és a Hárs-hegy lába elé húzódó továbbterjeszkedése (Belső-Farkas utca) közötti puszta területet megfelelőleg egy újabb kirajzás kialakította az eddigi füves, bokros legelőt közepén átszelve, a Közép utcát.

²⁰ Jakab Elek. Oklevéltár I; XLI, XLII. szám.

Idők folyamán a népesség tovább gyarapodván, újabb belsőségek alapítására volt szükség, ezért a Magyar és a Közép utca között elterülő, talán már kertekké átformált városi teraszt rendre kialakított utcával metszették ketté. Ezt, a nagypiaci templom szentélyének irányuló utcát az újabb korban Szentegyház utcának, megelőzőleg pedig Fazakas utcának nevezték. E legrégebbi neve, amelyre 1453-ból maradt fenn adat, bizonyítja, hogy ennek az utcának eléggé későre, tehát akkor kellett keletkeznie, amikor az iparosság e városban számbelileg már eléggé megerősödött, annyira, hogy egyes céhbeli lakóházai már utcasort is alkothattak. Felvinczi azt mondja róla, hogy te is utca vagy, noha nem nagy — ez alatt pedig azt kell értenünk, hogy noha éppen olyan hosszú, mint a Magyar utca, de mégsem főutca, amiért is nem képezhet külön fertályt, hanem a Közép fertályhoz csatolva, annak képezte mellékutcáját. Ezt a jellegét különben az is bizonyítja, hogy a Nagypiacra kivezető utolsó szakasza csak keskeny gyalogjáróvá szűkült, amit azután a XVIII. század második felében a szomszédos telektulajdonosok be is építettek, s csak a múlt század végén nyitották meg és szélesítették ki újra. Szentegyház utca néven elsőként 1604-ből van róla adatom,¹¹ jóllehet eredete a reformációt megelőző időkig nyúlhatik vissza.

Egymásutánban most a Közép utcáról kellene szólanom, ehelyett azonban ennek déli mellékutcáját, a valamikor nagy jelentőségű Király utcát (Platea Regis) kerítem sorra. Nevét és igazi jelentőségét meg XI—XIV. századbeli szerepét sem Felvinczi, sem utána következőleg eleddig senki sem ismerte fel. Ugyanis mindenki csak egy bizonyos királyra gondolt (így tett Felvinczi is!) és nem általánosan „a” királyra. Egyedül csak Szabó T. Attila merete felvetni azt a gondolatot, hogy a „király” szó ebben az utcanévben köznévvé jellegű lehet.¹² Ugyanilyen feltételezés adta nekem is azt az elgondolást, hogy más vidékeken megteendő analógiakeresés után Kolozsvár környékéről is összegyűjtsem a király összetételű helyneveket. Így azután kiderült, hogy ez a Király utca elnevezés semmiképpen sem lehet más, mint a déli irányból a királyi tulajdont képező vármegyének királyi várához vezető s a Farkas nevet viselő nemzetségi birtok, telep, avagy már falu mellett elhaladó és annak lakóitól „Király utá”-nak elnevezett „via publica” (nagy út — országos út). Ez azután a Zsigmond király kori várfalépítést megelőzőleg már átadta forgalmát a valójában későbbi keletkezésű Közép utcának. A várfal felépítése után a forgalom szempontjából annál is inkább elcsenevészedett, mivel a várfal már elzárta előle a várfalon kívüli területekkel való közvetlen összeköttetést. Ezzel szemben lassanként a belváros alaprajzába ugyancsak kelet—nyugati irányban beilleszkedve s utcasorosán kiépülve, Kolozsvár egyik leghosszabb utcájává nőtte ki magát.

Ezek után visszatérve a helyzetileg megelőző Közép utcához (a Platea Mediá-hoz), amely — mint már mondtam — a Magyar utcai fertályból kibocsátott rajképpen, attól a Farkas utcáig elterülő nagy térséget, amelyet ekkor még csak a beépítetlen Király utca tört meg, a nyugat—keleti irányt megtartva, majdnem pontosan metszette ketté. E kirajzás is a magyar

¹¹ Városi adókönyv (dica) 1604, 10. (A kolozsvári állami levéltárban.)

¹² Szabó T. A. 65.

lakosság közül történt s szerencsés helyzeténél fogva, minthogy rajta keresztül vezetett az erdélyi medencével közlekedő útvonal, a nagyobb forgalom lebonyolítását ragadva magához, nemcsak maga indult el a gyökeresebb (intenzívebb) fejlődés útján, hanem a tatárjárás gyilkolásával s rombolásával nyomorúságos kisebbségre jutott magyarság számára megerősödést hozott, vagyis az anyagi javak növekedésén kívül főképpen a szomszédos Kalotaszegről, valamint a Székelyföldről történt beköltözések folytán számbelileg is megnövekedett. E körülményt jól példázza az a helyzet, hogy a városi igazgatás és bíraskodás székházát: a Tanácsházat is itt építették fel, azután ide tervezték a legerősebb bástykaput, itt volt a város hatalmas órája, itt örködött a minden bajra, vészre vigyázó toronyőr és végül, ami a leglényegesebb bizonyíték, a XVI. században itt létesítette a városi tanács a sokáig egyetlen vendégfogadót, kolozsvári nyelven: a városházát. Így olvasható Apor Péter visszaemlékezéseiben az 1687 előtti időre vonatkozólag, hogy ebben az utcában állott a vendégfogadó, a külsejére kifestve a szakácmesterség nagyméretű cégérével.¹³ Bár kétségtelen, hogy az 1655. évi tűzvész teljesen elpusztította ezt az egykor tekintélyes, szép utcát, de mégis aligha hihető el, hogy egynéhány árván maradt telek kivételével, ha mégoly súlyos félszázad következett is utána, ki ne épült volna a Felvinczi koráig. Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy a Közép utca elnevezés és közigazgatási beosztás nem végződik el a Nagypiacba való beletorkollásnál, hanem, tovább tart egész a Fötér nyugati házsoráig, bizonyítván, hogy e piac nem valami tervszerű városrendezés, hanem csak a népszaporulat fölöslegéből kirajzolt lakosság főutcainak csupán egyoldalú házsorosan (szeresen) való fejlődéséből alakult ki.

Déli irányban továbbhaladva s átugorva a már amúgy is bemutatott Király utcát, találjuk a Farkas utcának, az ősi nemzetségi megszállásból kifejlődött telepnek, a Közép utca kialakulása előtti időben nyugati irányban történt továbbterjeszkedését. A legősibb telepedés ugyanis észak felé nem terjeszkedhetett, mert abban az irányban akkor még csak a vármegye birtokolt, sőt dél felé sem helyezhette el embereinek fölöslegét, mivel közvetlen felette a fellegvári szintű terasznak Kövespad néven emlegetett szakasza terült el, itt pedig akár a kelet, akár a déli irányból betörő ellenséges támadás lerohanásának nyílt terep kínálkozott. Ezért akár a totem-ősről, akár a megszállást vezérlő nemzetségfőről elnevezett telepedésnek nem volt más választása, minthogy a Feleki-hegy és a Hársdomb aljában nyugati irányban húzódó városi teraszon tovább irányítsa kirajzását. Miután pedig ennek a terjeszkedésnek törzse rendre amúgy is feladta nemzetségi tulajdonát képező jellegét, Kolozsvár belvárosának a XV. század elején kőfallal történt bekerítésekor Farkas utcának (Platea Luporum-nak) e szakaszát is magába zárta, mígnem az az ősi foglалás, mint a város egyik hóstátja (Hofstadt-ja) kívül maradt. Belső-Farkas utca eredetéről tehát Felvinczinek már a legcsekélyebb sejtelme sem volt, sőt téved abban is, hogy a várost ért ellenséges támadásoknak leginkább kitett belvárosi utca létre a különböző ostromok alkalmával túlságosan sokat szenvedett volna. Itt ugyanis inkább csak a pusztulás lehetősége volt fenyegető, ellenben az

¹³ Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. VI. cikkely. H. n. 1927.

1603. esztendőben történt valóban nagy rombolás nem kívülről történt, hanem a város feldühödött polgársága, megnövekedve a minden zavargásnál jelen levő csőcselékkel, rontott neki a városra és az országra sok bajt zúdított jezsuiták klastromának, s rombolta le rendházukat, főiskolájukat, és szakította be templomuk fedélzetével együtt annak mennyezetét, s zúzott össze minden törhetőt. Mindezt azonban I. és II. Rákóczi György helyrehozta az általuk eszközölt nagyszabású építkezésekkel, majd az 1655. évi tűz pusztítását Apáczai tetteje következtében épülte ki az alig elkészült kollégium. Ilyenképpen Felvinczi a maga idejében legfennebb ha tatarozásra szoruló épületeket számlálhatott volna össze, s a kurucoknak a Fellegvár tetejéről ide röpjött, de semmit sem rombolt ágyúgolyóbisától keltett félelemre lehetett volna tekintettel.

A Nagypiac nyugati sora, amelyet a Szeben utcából kiindult útszakasz hozott létre, a Közép és Széna utca egybeolvadási pontjától kezdve, a Torda utcával folytatódott tovább s így a Király meg a Farkas utca nyugati végét lementszette. Ez azután a déli várfalhoz érkeve, az ottani kisajtón keresztül a belváros temetkezési helyéhez: a házsongárdi temetőhöz vezetett, valamint a keleti irányban haladó Só úthoz csatlakozva, tovább pedig a Feleki-hegyen át vagy a Békás-szöllő, Györgyfalva s Ajton alatt húzódó római úton Tordára közvetítette a forgalmat. Különben a Belső-Torda utcának Felvinczi által említett házában arra az épületre kell gondolnunk, amelyre a sokat szenvedett unitárius eklézsia hűséges fia céloz, vagyis a jezsuitáknak Apafi idejebeli iskolájára, internátusára és rendházára.

Ebből a Torda utcából nyugati irányban nyílt az aránylag kurta Búza utca. Nevének eredetét sem alólirott, sem Felvinczi nem tudja, mert hiszen Búzapiacnak is a Nagypiac déli felét nevezték.

A Felvinczitől említett Kis Fazakas utca az előbbivel párhuzamosan, de a déli várfallal azonos irányban és tőszomszédságában haladó keskeny utca, amelyet ma Fogoly utcának neveznek. Ma, bizony, eléggé szegényes, sőt Felvinczi verséből kitűnőleg, az ő idejében is az volt. De nem is lehetett más, minthogy ide, ebbe a mindenféle forgalmon kívül eső utcácskába annál inkább csak a szegénység költözködhetett be, mert hiszen a mellette végighúzódó várfal már a XVIII. század legelején is egészen romlott állapotban volt; ehhez azután az is hozzájárult, hogy az 1704 októberében bevonuló Rabutin tábornok a várfalakat több helyen s így itt is felrobbantotta.¹⁴ Nevét különben még akkor kellett kapnia, amikor a Közép utcai városnegyedhez tartozott Fazakas utca neve még nem cserélődött át Szentegyház utcára. Ismerjük e város fejlett fazekasiparát, azonban a céh tagjai közül ide inkább csak a szegényebbje költözött.

Újabbkori Fogoly utca elnevezése különben onnan keletkezhetett, hogy nyugati végén a várfalon nincsen semmiféle kisajtó, s ha az ettől észak felé tartó várfalon belőli szorost elállának, ebből az utcácskából nem lehetne kijutni, tehát fogoly maradna.

Ugyancsak kelet—nyugati irányt követ a Nagypiac déli szerét tovább folytató, utcasorosan kiépített Széna utca (Platea Foeni), amelynek végén állott a Széna utcai kisajtó. Ez azután ellenségjárás idején a Magyar utcai bástyakapuvál együtt be volt falazva. Ennek az utcának a nevében a szó-

¹⁴ Jakab Oklevéltára I, 400—04. és Cserei Mihály Históriája. Pest, 1852. 331.

végi magánhangzó lekopván, Szén utca lett belőle, majd a kolozsvári „í”-ző tájszólás Szin utcára alakította. Neve hihetőleg onnan származtatható, hogy külvárosának kialakulása előtt, hajdanta előtte nem kertek, nem legelő és nem szántó föld, hanem szénafű (kaszáló) terület. Különben Felvinczi gyásza, amellyel erről az utcáról emlékezik meg, inkább csak az ő borulátásának tulajdonítható, minthogy a városnak e szakasza mindenféle kereskedelmi, valamint hadfelvonulási úttól távol, semmiféle ellenséges rombolásnak sem volt kitéve, tehát csak a városra többszörösen nehezedő anyagi megterhelések miatti kopottság látszhatott meg a benne sorakozó házakon.

A Nagypiac nyugati sorának közepén a keleti oldal Szentegyház utcájának légvonalban megfelelőjeképpen egy, a kereskedelmi forgalmon ugyancsak kívül eső s eléggé keskeny utca hasítja át a háztömböt egészen a nyugat felőli várfalig. Ezt az utcát éppen úgy Felvinczinél, mint a XV. században Kismester (Kys mester) néven találjuk. E régi gyökerű elnevezésnek igazi jelentése már Felvinczi előtt is ismeretlen volt. De nincsen köze a „kés” közszavunkhoz, mint ahogyan egyik közlője képzelte, mert hiszen késcsináló, késmíves, késes foglalkozásnevünk van ugyan, ellenben kismester semmiképpen sem lehetséges. Valószínű különben, hogy poétánk is valami mesteremberrel gondolja kapcsolatba hozni ennek az utcának a nevét, talán az aprómívesre, vagyis a napszámosra gyanakszik, minthogy sorainak az az értelem tulajdonítható, hogy eleink vajon miért éppen a kismesterről nevezték el ezt az utcát, amikor nálánál sokkal jelesebb iparos itt az ács, az ötvös vagy a kovács! — Felvinczi idejére tehát a kismester szó legalábbis Kolozsvárt elvesztette értelmét, holott a vele kortárs: Pápai János, II. Rákóczi Ferenc konstantinápolyi követe még ismerté helyes jelentését, ámbár ő is csak annyit árul el, hogy az általa megnevezett francia La Motre „a protestáns ecclesiában szolgál, minthogy kismesternek hívják, de bizony papnál sokkal többet tud”.¹⁵ De nála régebbi források is bizonyítják e foglalkozás egyházi jellegét.

Ennek tudatában a középkori egyházhoz fordulva, ott találjuk a mestert, a „magister scholae”-t, aki a trivium, avagy a quadrivium nagyobb tudományát tanította. Ő a plebánusnak tartozott engedelmességgel, viszont alája voltak rendelve mint famulusok a kántor, az egyházi (aedilis), a harangozó (campanator) is. Németországi meg erdélyi száz* emlékekből tudjuk, hogy nemcsak a középkorban, hanem az újkor első két századában is a vulgáris iskolában mind a fiúkat, mind pedig a lányokat az alapfokú ismeretekre (olvasásra, s ha akarták: az írásra is, továbbá a kátéra meg valamicske számvetésre is) a magister egyik famulusa: az aedilis vagy a campanator tanította. Tehát ezek valamelyike volt a kismester. Minthogy nálunk még a XVII. században is az iskola maga a tanító volt, vagyis eléggé gyakran magának a tanítónak a lakása szolgált a gyermekoktatás helyiségül,¹⁶ ezenkívül még azt is tudjuk, hogy nálunk a lakóházak megjelölése a tulajdonos, avagy az állandó lakó megnevezésével történt, ezért utcánkat is nem magáról az iskoláról, hanem magáról a benne oktató tanítóról nevezték el Kismester utcának. Ez a kismester pedig akár az egyházi, akár

¹⁵ Pápai János törökországi naplói. Bp., 1963. 77, 89, 224.

¹⁶ Herepei J.: A gyalui iskola régi mesterei. Kolozsvár, 1947. 14.

a harangozó lehetett, akik azután — az egykori viszonyokhoz mérten — nem voltak tanulatlan emberek, hiszen a szászok között a brassai egyik harangozót 1527-ben éppen iskolamesternek tették meg, Vurpod község campanatora pedig deák (literatus) címet viselt, tehát főiskolát végzett harangozó volt.¹⁷ Ilyenformán meg kell dőlnie Csánki Dezső állításának is, hogy ennek a Kismester utcának az elnevezése családnévből keletkezett volna.

Ezzel nemcsak Felvinczi, de mi is befejeztük Kolozsvár belvárosának XVIII. század eleji utcaneveinek felsorolását, minthogy az a számtalan szoros (sikátor) vagy latinul angiportus, amelyeknek mindenikét ma külön-külön névvel nevezik, egykor mind névtelen volt, illetőleg annak az utcának tartozékául jelöltetett, amelyhez közigazgatásilag tartozott (például az Óvári szoros = Angiportus ad Vetus Castrum, ma Kornis utca, vagy a Szappany utcai sikátor = Angiportus ad plateam Smigmattis, ma Szép utca).

Felvinczi versének utolsó versszakában megnevezi a körülbelőleges időpontot, amikor versét szerezte. Ugyanis Rabutin, a császári hadak erdélyi főparancsnoka, 1706 június közepe felé seregével kiindult Magyarországra, hogy ott vegye fel a harcot a kurucokkal. Erdély védelmére Klöckesperg tábornokot hagyta, ő azonban csakhamar elhunyt Kolozsvárt. Alighogy Rabutin átkelt a Meszesen, Erdélybe bejött Pekri Lőrinc kuruc tábornok, és megkezdte előnyomulását Délerdély felé. Természetes, hogy Kolozsvár környékét is útba ejtven, innen a várbeli csapatokat kicsalta, s mintegy 200 főnyit levágtak belőlük.¹⁸ E vers tehát akkor íródott, amikor a kuruc sereg a vár körül tanyázott, s a szőlőt szúrta, vagyis leszüretelte. Jól tudom, hogy Kolozsvár éghajlata a szőlőt csak október első felére érleli meg és érlelte meg a múltban is annyira, hogy le lehetett szedni. Nos, tehát a kurucok szüretelése legkorábban szeptember legvégén vagy október elején történhetett, s ezért e vers is akkor keletkezett.

Szólunk még arról is, hogy a kézimalomnak e versben történt emlegetése — Vizaknai Bereczk György feljegyzésével párhuzamba állítva¹⁹ — azt jelenti, hogy még a Hidkapu előtt levő malomba sem mehetett ki sem a belvárosi polgárság és katonaság, sem a hóstáti lakosságnak a várba behúzódott töredéke, s ezért nagy vala az inség; ehhez járult, hogy a termelő gazdák nagyobb része künnszorulván, gabonájuk is a kurucok zsákmányává lett. Tehát a város ekkor ismét körül volt zárva, s ezért a Szappanyvárosban létesített, bizonyosan lóhajtásos szárazmalom sem lehetett elégséges a várban levő kicsépelet gabona megőrlésére, ennél fogva előkerültek a kézimalmok, sőt ahol ilyen talán már nem volt, a sórlók (sóörlok) is.

(E cikkemet „Kolozsvár helyrajza” című kéziratos munkám alapján állítottam össze, megtoldva a jegyzetekben felsorolt források adataival.)

¹⁷ Brandsch Henrik: Az erdélyi szászok falusi iskolái 1600-ig. Kolozsvár, 1912. 43—44. és 18, 31.

¹⁸ Vizaknai Briccius György naplója. (Történeti emlékek a Magyar Nép községi és magán életéből. II, 104—05. Pest, 1860.) és Cserei Mihály Históriaja. 362.